

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՀԱԿՈՐ

(ՊԻ)

ԱՂԻՔԵԶԱՆԻ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԱՐՅԱԽՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1941-1945թթ.)

Ղարաբաղցիները, որ դարերի ընթացքում բազմաթիվ զավթիչների դեմ մղված մարտերում մշտապես բարձր էին պահել իրենց հաղթական ոգին, այս անգամ էլ, զգալով վտանգը, մեկ մարդու պես ոտքի ելան՝ պաշտպանելու հայրենի հողը: Նրանք շատ լավ գիտակցում էին, որ եթե այս պատերազմում հաղթեն գերմանացիները, ապա նրանց դաշնակից Թուրքիան Հայաստան և Արցախ կմտցներ իր բանակը, որը և նոր, անավար կոտորածներ կկազմակերպեր:

Չնայած Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա փաստական դաշնակից Թուրքիայի զորքերը ոտք չդրեցին Արցախի հողի վրա, այնուամենայնիվ Ադրբեջանի կառավարությունը օգտվեց պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, զորակոչի անվան տակ ռազմաճակատ ուղարկեց մի քանի անգամ ավելի շատ արցախահայերի՝ այդ տարածքում ապրող ադրբեջանցիների համեմատությամբ: Այսպես, ըստ Հ. Աբրահամյանի՝ 1941-1945թթ. գործող բանակ է զորակոչվել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայ բնակչության մեկ երրորդը՝ 45.000 մարդ¹: Հիշեցնենք, որ 1939թ. մարզում բնակվում էր 150.800 մարդ, որից հայեր՝ 132.800, այսինքն, հայերը կազմում էին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակչության 88.1%-ը, մնացածը՝ ադրբեջանցիներ և ռուսներ էին²: Համարյա նույն թվերն են բերվել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պատմաերկրագիտական թանգարանի նախկին տնօրեն Շահեն Մկրտչյանի աշխատություններում: Ըստ նրա՝ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ է զորակոչվել մարզի հայ բնակչության 30%-ը՝ 45.056 մարդ, որից 1850-ը՝ կին, իսկ զոհվածների թիվը կազմել է 22.000 մարդ³: Իրականում ռազմաճակատ զորակոչված հայերի թիվը տոկոսային հարաբերությամբ որոշ շրջաններում ավելի շատ է եղել: Այսպես, Շ. Մկրտչյանի տվյալներով, միայն Հադրութի շրջանը, որը պատերազմից առաջ ունեցել է 27.139 հայ բնակիչ, ռազմաճակատ է զորակոչել 8.267 մարդ⁴, որը կազմել է շրջանի բնակչության 38%-ը. 1000 մարդու հաշվով դա 5-6 անգամ ավելի էր բանակ զորակոչված ադրբեջանցիների համեմատությամբ⁵. Ըստ գյուղերի, այն ունեցել է հետևյալ պատկերը. Ճարտար գյուղից գործող բանակ է զորակոչվել 1080, Ղզղալայից՝

450, որից 8-ը աղջիկ, Տումիից՝ 485, Մեծ Թաղլարից՝ 555, Մարաակներտ ավանից՝ 485, Թաղավարդից՝ 475, Նորշենից՝ 400, Հաղորուք շրջկենտրոնից՝ 803, Տողից՝ 860, Ավետարանոցից՝ 298, Թալիշից՝ 544, Շոշից՝ 700 (որից 8-ը՝ մեկ ընտանիքից), Մոխրսթաղից՝ 337, Հաղորտիից՝ 397, Դահրավից՝ 350, Խնձրիստանից՝ 403, Վանքից՝ 318, Յորից՝ 260, Հին Թաղլարից՝ 202 (որից 8-ը աղջիկ), Առաջածորից՝ 415, Քարինտակից՝ 200, Սխտորաշենից՝ 270, Աշանից՝ 240, Մուշկապատից՝ 267, Առաքյուլից՝ 204, Բանագուրից՝ 470, Ազոխից՝ 254, Սոսից՝ 360, Մարգաշենից՝ 216, Զերթից՝ 228, Ղավախսանից՝ 256, Կաղարծիից՝ 268, Խանաբաղից՝ 250, Նախիջևանիկից՝ 244, Բաղարաից՝ 400, Նորագյուղից՝ 210, Դաշբուլաղից՝ 350, Սզնեքից՝ 340, Կուսապատից՝ 250, Մաղավուզից՝ 284, Գյուլաթաղից՝ 209, Զուլատակից՝ 150, Չղրանից՝ 205, Տրախտիկից՝ 120, Քարագլխից՝ 140, Ծակուռիից՝ 103, Դուլանլարից՝ 200, Խծաբերդից՝ 130, Ջրակուսից՝ 162, Ծամձորից՝ 258, Կոխոզաշենից՝ 250, Հացի գյուղից՝ 145, Թաղուտից՝ 131, Մյուլքսաղարայից՝ 142, Չափարից՝ 159, Խերխանից՝ 154, Շեխերից՝ 170, Հարավ գյուղից՝ 172, Զոասնիից՝ 162, Ղշլաղից՝ 203, Փրջամալից՝ 152, Կարմիր գյուղից՝ 201, Մեծ-շենից՝ 213, Խանցքից՝ 138, Խնածախից՝ 136, Հիլիսից՝ 62, Ներքին Հոռաթաղից՝ 314, Հաթերքից՝ 450 (որից 7-ը մեկ ընտանիքից), Դոմբոնից՝ 153 (որից 6-ը մեկ ընտանիքից), Մյուրիշենից՝ 160 (որից 11-ը մեկ ընտանիքից) մարդ և այլն⁶։ Բանակ զորակոչվածների ավելի քան 1/4-ը կազմում էին կոմունիստներն ու կոմերիտականները։ Այսպես, օրինակ, 1941թ. հունիսին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կուսակցական կազմակերպության 5214 անդամներից ռազմաճակատ են մեկնել 3431 կոմունիստ⁷։ Առաջին օրերին բանակ զորակոչվածների թվում էին մարզկոմի քարտուղար Մուշեղ Գրիգորյանը, մարզկոմի բաժնի վարիչներ՝ Սիքայել Ավագյանը, Լևոն Վարդանյանը, սկզբնական կազմակերպությունների 15 քարտուղար, կոլտնտեսությունների 10 նախագահ, 16 հաշվապահ, խորհրդային ապարատի 40 աշխատակից և այլն⁸։ Միայն պատերազմի առաջին 10 օրվա ընթացքում կամավոր բանակ մեկնեցին 1817 կոմերիտականներ։ Նրանց թվում էին երիտասարդ բժշկուհիներ Նելլի Ասիակյանը (Ատեփանակերտի մանկական կոմսուլտացիայից), Լյուսյա Աբաղյանը (Մարգուշևանի հիվանդանոցից), Շուշիկ Մուսայելյանը (մարզային սանէպիդկայան), Փառո Իսրայելյանը (Ավետարանոցի հիվանդանոց), Ռուզաննա Մարդանյանը (Տողի հիվանդանոց) և այլն։ Ըստ Փառո Շահրամանյանի՝ ռազմաճակատ մեկնեց մարզային կոմերիտական կազմակերպության անդամների 72.2 տոկոսը⁹։ Ըստ Շահեն Մկրտչյանի՝ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզից ռազմաճակատ մեկնած կոմունիստ կոմերիտականների թվում էին նաև մամուլի աշխատողներ, երիտասարդ սկսնակ զորդներ, բանաստեղծներ, նկարիչներ, բազմաթիվ շնորհալի երիտասարդներ։ Նրանցից Հակոբ Աթալյանը պատերազմի նախօրյակին

հրատարակել էր իր «Աղվեսն ու Աղասին» անդրանիկ գրքույկը: Եփրեմ Լոռեցցը, Արտո Հովեցցը, Արշավիր Գրիգորյանը, Արմիկ Հովսեփյանը, Անդրանիկ Խոբեցցը, Ասատուր Պետրոսյանը, Գուրգեն Բաղդասարյանը, Ռաֆիկ Առուստամյանը, Մուշեղ Բաղդասարյանը հաճախ էին տպագրվում պարբերական մամուլում: «Մովեստական Ղարաբաղ» և «Երիտասարդ բոլշևիկ» մարզային թերթերում են աշխատել Սիմոն Մելքոնյանը, Իշխան Մկրտչյանը, Աղասի Առաքելյանը, Համբարձում Ավճյանը, Արամայիս Աղայանը, Սերգեյ Առուստամյանը, Մարտակերտի շրջանային «Սոցիալիզմի ուլիով» թերթի խմբագիր Հովսեփ Գևորգյանը, «Մովեստական Ղարաբաղ» թերթի դպրոցական բաժնի վարիչ Գրիգոր Բաղյանը (հետագայում Խորհրդային Սիւրբյուս հերոս) և շատ ուրիշներ, որոնք ռազմաճակատ էին մեկնել առաջինների թվում¹⁰:

Պատերազմի սկզբից մինչև 1941թ. սեպտեմբեր ամիսը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում մոբիլիզացիայի պլանները կատարվեցին՝ պահեստի հրամանատարական կազմինը՝ 105, կրտսեր հրամանատարական կազմինը՝ 111, շարքային կազմինը՝ 120 տոկոսով¹¹:

Նույն իրավիճակն էր տիրում նաև Հյուսիսային Արցախի հայաշատ շրջաններում: Մեր հաշվումներով, պատերազմի նախօրյակին այնտեղ ապրող հայ բնակչության թիվը կազմել է ավելի քան 140.000 մարդ: Ըստ շրջանների՝ Շահումյանի շրջանի հայ բնակչության թիվը կազմել էր 13.000 մարդ, որից բանակ է զորակոչվել շուրջ 4.000-ը (32.5%), Կիրովաբադի (Գանձակում) բնակչությունը կազմել է 40.000 հայ, զորակոչվել է շուրջ 12.000-ը (30%), Շամխորի շրջանում նույնպես բնակվել է 40.000 հայ, զորակոչվել է շուրջ 13.000-ը (32.5%), Դաշքեսանի (Քարհատի) շրջանի հայ բնակչության թիվը կազմել է ավելի քան 20.000 մարդ, որից բանակ է զորակոչվել 6.000 մարդ (30%), Խանլարի շրջանում բնակվող 27.000 հայերից, զորակոչվել է 8.640 մարդ (32%): Այսպիսով, Հյուսիսային Արցախից 1941-1945թթ. ռազմաճակատ է զորակոչվել 43.640 հայ, որը կազմել է բնակչության 31.2%-ը: Նրանցից ավելի քան 18.000-ը զոհվել են մարտերում (41%)¹²: Համեմատության համար հիշեցնենք, որ 1979թ. մարդահամարի տվյալներով Հյուսիսային Արցախի հայ բնակչությունը կազմել է 83.400 մարդ, այսինքն, նախապատերազմյան թվաքանակից 56.600-ով պակաս: Դրանից հստակ երևում է, որ 40 տարվա ընթացքում Հյուսիսային Արցախի բնակչությունը ոչ միայն չի աճել, այլև նվազել է: Իսկ արդեն ավելի քան 12 տարի է, ինչ երբեմնի հայկական երկրամասում այլևս ոչ մի հայ չի բնակվում Գորբաչովի և ազերիների հայահալած քաղաքականության հետևանքով: Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզից և Հյուսիսային Արցախից ռազմաճակատ են զորակոչվել շուրջ 90.000 հայ, որոնցից շուրջ 40.000-ը զոհվել են մարտերում: Այս թվերը հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ են դրվում շրջանառության մեջ:

HAKOB GRIGORYAN

(II)

AZERBAIJAN'S POLICY IN KHARABAGH DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

During the Great Patriotic War Azerbaijanians organized deportation of Armenians from Kharabagh (Artsakh). The number of Armenians conscripted into the armed forces was higher than that of Azerbaijanians. According of Azerbaijan's cruel policy about 90.000 Armenians from Kharabagh were sent to the War, more than 40.000 of them were died. It was done for a single purpose: "Artsakh without Armenians". These numbers are brought to light for the first time.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Արրահամյան Հ., Արցախյան զոյամարտը, Ե., 1991, էջ 68:
2. Нагорный Карабах. Историческая справка, с. 47.
3. Տե՛ս Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ (ուղեցույց), Բաքու, 1970, էջ 9; Արցախ, Ե., 1991, էջ 72 և այլն:
4. Նույնի, Լեռնային Ղարաբաղը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1, 1985, էջ 112:
5. Տե՛ս Արրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված ղեկավարներ, Երևան, 2000, էջ 15:
6. Մկրտչյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 112-113:
7. Շահրամանյան Հ., աշխ., էջ 22:
8. Տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ», 9 մայիսի 1965թ.:
9. Շահրամանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 7:
10. Մկրտչյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 113-115:
11. Շահրամանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 8:
12. Հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ Հրանտ Արրահամյանի, Կիմ Ղահրամանյանի, Շահեն Մկրտչյանի վերը նշված աշխատությունների, ինչպես նաև «Армянский вестник» հանդեսի 1998թ. թիվ 2-ի (էջ 33) և Ստեփանակերտում 1998թ. տպագրված «Аннексия и депортация» գրքի (էջ 14) նյութերի հիման վրա: